शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
साहित्य दर्पण: षष्ठ: परिच्छेद: ।

खण्डकाव्यम्, चम्पूकाव्यम्, विरुदम्, करम्भकम्, एते: व्याख्यानम् (विवेचनम्) ।

खण्डकाव्यम् – 'खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैक देशानुसारि च' काव्यस्य अर्थात् महाकाव्यस्य एकदेशानुसारि यत्किञ्चित् लक्षणहीनम् एकांशानुरूपमित्यर्थ:, संस्कृतपद्यैर्निर्मितं काव्यं खण्डकाव्यं भवेत । यथा – ऋतुसंहार- मेघदूत- चौरपञ्चाशिकादि ।

चम्पूकाव्यम् – 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।' इति गद्यपद्योभयात्मकं काव्यं चमत्कृत्य पुनाति- [illegible] चम्पूरिति नाम्ना कविभि: कथ्यते । काव्यं चात्र समग्र लक्षणाक्रान्तमेवेति बोध्यम् । कथांशविच्छेदस्तूच्छ्वासाभिधेया भवन्ति । यथा – देवराज चरितम् ।

विरुदम् – 'गद्य पद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ।' इति गद्यपद्यात्मकं भूपालगुण कीर्तनम् विरुदम् इत्युच्यते । यथा – विरुदमणिमाला ।

करम्भकम् – 'करम्भकं तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ।' इति ।
अनेकं प्रकाराभिर्भाषाभिर्विनिर्मितं काव्यं करम्भकम् इत्यभिधीयते
इति शम् ।

उपेन्द्र झा
30/10/20
सहा० प्रा० साहित्य
रा० उ० सं महावि०
[illegible], [illegible]

Oct 30, 2020

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
अलङ्कार विवेचनम्।
साहित्य दर्पणः दशमः परिच्छेदः।

- समासोक्तिः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारयोः विवेचनम्।

समासोक्तिः– 'समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः।
व्यवहार समारोपः प्रकृतेऽन्यस्य वस्तुनः॥'

यत्र समानैः कार्यलिङ्गविशेषणैः प्रकृते अप्रकृतस्य व्यवहार समारोपः स समासोक्तिरलङ्कारः। अप्रस्तुतस्य समासेन सकृदुच्चारण रूप सङ्क्षेपेण अवस्था इव प्रतीतिः समासोक्तिः। यद्वा समस्य = कार्यादेः, आसेन = उपन्यासेन, उक्तिः = अप्रस्तुतावस्था व्यञ्जनम्, समासोक्तिः।

उदाहरणं यथा –

'असमाप्तविजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनीषिणः।
अनाक्रम्य जगत्कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः॥'

अत्र रवेः पुंस्त्वेन सन्ध्यायाः स्त्रीत्वेन रवि सन्ध्ययोः नायक नायिकयोः अप्राकरणिकयोः व्यवहार समारोप इति समासोक्तिरलङ्कारः।

अप्रस्तुतप्रशंसा –

यत्र वर्णिते अप्रस्तुतस्य स्तुतिद्वारा प्रस्तुतस्य निन्दा प्रतीयते तत्र अप्रस्तुतप्रशंसा नामालङ्कारो भवति। अत्र क्वचित् अप्रस्तुतात् सामान्यात् प्रस्तुतो विशेषो गम्यते, क्वचिद्वा अप्रस्तुतात् विशेषात् प्रस्तुतं सामान्यं गम्यते, अथवा क्वचित् अप्रस्तुतात् कार्यात् प्रस्तुतं निमित्तं गम्यते, क्वचित् च अप्रस्तुतात् निमित्तात् प्रस्तुतं कार्यं गम्यते, क्वचित् च अप्रस्तुतात् सदृश रूपात् पदार्थात् प्रस्तुतः सदृश रूपः पदार्थः गम्यते। एवम् अप्रस्तुत प्रशंसा पञ्चधा भवति। उक्तञ्च साहित्य दर्पणे –

'क्वचिद्विशेषः सामान्यात्सामान्यं वा विशेषतः।
कार्यान्निमित्तं कार्यं च हेतोरथ समात्समम्॥
अप्रस्तुतात् प्रस्तुतं चेद् गम्यते पञ्चधा ततः।
अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ....॥' इति

दिङ्मात्रमुदाह्रियते –

'पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः॥'

अत्र प्रस्तुतस्य रजसः प्रशंसामुखेन प्रस्तुतस्य अपमान सहिष्णोरसमर्थस्य जनस्य निन्दा प्रतीयते। तथा चाऽस्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम्। अतस्त्वात्र अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। इति

उपेन्द्र झा
30/10/20
सहा० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महाविद्यालय
सुरसेना प्रतापगढ़

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाम नाटकस्य
श्लोकस्य सप्रसङ्गस्य व्याख्या।

"सतां हि सन्देह पदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तः करणप्रवृत्तयः।" 1/22

श्लोकोऽयं महाकविना कालिदासेन विरचितस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाम नाटकस्य प्रथमाङ्कादुद्धृतोऽस्ति।

अत्र कण्वाश्रमलताकुञ्जान् अतिशय कमनीयतानाम् स्त्रीरत्नसृष्टिरूपेण प्रथितां शकुन्तलां दृष्ट्वा दृष्ट्वा तद्रूपसम्पदानुरक्तमनाः राजा दुष्यन्तः 'इयं मद् विवाहयोग्याऽस्ति न वा' इति चिन्तयन् निश्चितमेवेयं मद् विवाह योग्येति निर्धारयन् तत्र स्वकीयमन्तःकरणमेव प्रमाणत्वेनाङ्गीकरोति -

हि = यतः सन्देहपदेषु = संशयास्पदेषु वस्तुषु = विषयेषु सतां = सज्जनानाम् अन्तःकरणस्य = मनसः प्रवृत्तयः = प्रवर्तनानि प्रमाणं = निर्णयः हेतवो भवतीति।

एवञ्चान्तः करणस्य प्रवृत्तिं प्रमाणत्वेनावधारयन् राज्ञैव कथयितुं शक्यते यत् इयं मम मनो मनोहि लोभयतीति अत्र परिवृत्तः सम्बध्यमिति।

उपेन्द्र झा
30/10/20
स०प्रा० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
कुरसेला, पूर्णियाँ

Oct 30, 2020